

Nemzetiszocialista és fasiszta Európa-politikai elképzelések az 1930-as években

(*Nemzetiszocialista Európa-politikai elképzelések*) Az európai eszme az árja faj primátusát hirdető nemzetiszocialista ideológia számára súlyos problémát jelentett. Európa lakosságának etnikai keveredése, valamint az „alacsonyabb rendűnek” tekintett fajok léte kellemetlen körülmény volt a rendszer propagandistái számára; másrészt azonban a második világháború menete a többi európai állam tartalékainak igénybevételére kényszerítette őket, amelyet a közös európai érdekekre való hivatkozással törvényesítettek.

Az 1920-as években a nemzetiszocialista párt (NSDAP) köreiből mindössze egyetlen pozitív Európa-terv származott: a párt baloldali csoportjához tartozó Gregor Strasser vezette munkaközösség az új pártprogram tervezetében Németország vámszövetségét sürgette Svájjal, Magyarországgal, Dániával, Hollandiával és Luxemburggal. Külpolitikailag pedig az Európai Egyesült Államok megeremtését az egységes mérték- és pénzrendszerrel kapcsolta össze. Mindkét szervezet súlypontját a Nagynémet Birodalom alkotná. Ezek az elképzelések azonban sohasem váltak általánossá a náci pártban. Propaganda-brosúrái csak azt ismételték, hogy a nemzetiszocializmus nem exportcikk, alapértékei csak a jövő európai kontinensén érvényesülhetnek, ahol „az európai forradalom” a zsidóságtól való „megszabadításban” éri el csúcspontját.

A szupranacionális európai uniót Hitler már korai írásaiban elvetette. Az 1928-ban diktált *Második Könyvében* gyermeknek, történelmileg lehetetlennek bélyegezte a páneurópai megoldást. Szerinte az államok formális egyesülése szétörne a belső rivalizálásokon, s egy hosszabb egyesülési folyamat a náci doktrína értelmében biológiailag alacsonyabb rendűnek tekintett népekkel az alapító állam faji kimerüléséhez vezetne. A föderatív megoldás és a szláv, illetve román népekkel való egyesülés tagadása azonban nem zárta ki, hogy Németország más germán népek gondnoka legyen és azokat olyan birodalmi szövetségbe kényszerítse, amelyet kizárólag Németország irányítana.

Már négy nappal 1933. január 30-i kancellári kinevezése után a Reichswehr vezetői előtt kijelentette, hogy a belpolitikai viszonyok teljes átalakítása, a felgyorsított katonai felfegyverzés lezárulása után és kedvező külpolitikai helyzet esetén nem vonakodik, hogy megvalósítsa az 1926 óta hirdetett „az új keleti élettér megszerzését és kíméletlen germanizálását”. Ő maga nyilvános kijelentéseiben ugyan tartózkodóan nyilatkozott újjárendezési terveiről, de számos publicista, Arthur Moeller van den Bruck: *Das Dritte Reich* (1923) és Giselher Wirsing: *Zwischeneuropa* (1929) munkáihoz kapcsolódva terjesztette Közép-Európa újjászervezésének, a gyarmatok újraelosztásának és a világméretű uralmi térségek elhatárolásának szükségességét, de legalábbis a német nép és birodalom által uralt Közép-Európát sürgetett.

A dunai térség erősebb bekapcsolása a német háborús előkészületekbe és a Német Birodalomtól függő nagy gazdasági térség kialakítása felbátorította az ipar képviselőit is, hogy pontosítsák elképzeléseiket a délkelet-európai térségen túlmutató közép-európai és keleti-tengeri államok blokád-biztos gazdasági térséggé való felhasználására. A külügyminisztérium régi vezető elitje abban a reményben támogatta Hitler hatalomnövelési terveit és területszerzését, hogy a „nagy háború” elkerülésével visszaszerezhetők az 1919-ben elveszített területek és visszacsatolhatók a német lakosú területek, amelyek közép-európai vezető szerepet biztosítanak a „Nagynémet

Birodalomnak”. A náciizmus Európa-ellenes beállítottsága ellenére a rendszer első hét évében mégis működhetett a hangsúlyozottan európai stílust ápoló, Hans Keller nemzetközi jogász által alapított *Nacionalisták Nemzetközi Munkaközössége (IAdN)* nevű szervezet. A munkaközösség az egyes nemzetiségek közötti megbecsülés erősítését és a népek feletti békerendszer gondolatát népszerűsítette.

Ausztria 1938. március 13-i Anschlussával Hitler megkezdte nyílt expanziós politikáját, amelyet szeptember 29-én a müncheni szerződésben a brit és a francia kormány jóváhagyásával Csehszlovákia szétzúzása követett. A magyar és lengyel revíziós követelések teljesítése, valamint a szlovák önállósági törekvések túrése után megteremtette a feltételeket Csehország 1939. március 14–15-i végleges megszüntetésére. Létrehozta a birodalomba tagolt Cseh–Morva Protektorátust, Szlovákia pedig vazallusi viszonyra lépett a hitleri Németországgal. Március 23-án pedig Litvániától kikényszerítette a Memel-vidék visszaadását.

Hatalmának növekedése alkalmat teremtett, hogy nyomást gyakoroljon Lengyelországra, amelyet nem csak a Szovjetunió elleni felvonulási bázisnak, hanem keleti expanziója magjának is tekintett. Az 1939. augusztus 23-i szovjet–német meg nem támadási egyezmény megteremtette a második világháború kirobbanásának és Lengyelország negyedik felosztásának feltételét. A szeptember 28-i szovjet–német határ- és barátsági szerződés nyomán pedig a Szovjetunió elfoglalta Kelet-Lengyelországot és nyomást gyakorolt a balti köztársaságokra, amelyeket 1940 nyarán bekebelezett. Hitler 1939. október 8-i rendeletével Lengyelország nyugati felét a legfontosabb ipari központokkal közvetlenül a Német Birodalomhoz csatolták, a kétszer nagyobb „főkormányzóságot” pedig Hans Frank birodalmi miniszter vezetésével zsákmányolták ki.

Dánia és Norvégia 1940. áprilisi megtámadása, majd a holland, belga és luxemburgi semlegesség megsértésével végrehajtott sikeres májusi franciaországi hadjárat után olyan közel érezte magát a látszólag minden biztonsági és gazdasági problémát megoldó élettérhez, hogy a Nagy-Britannia elleni háború folytatása ellenére 1940. július 21-én a szárazföldi hadsereg főparancsnokságát megbízta „az orosz probléma megkezdésével”. A Szovjetunióból kiinduló fenyegetés megszüntetése után német befolyás alá kerülne az „Ukrán Birodalom. Balti Államszövetség. Fehér-Oroszország–Finnország”.

Időközben nyersanyagtartalékaik hadigazdasági jelentősége és felvonulási bázisuk miatt megnőtt a délkelet-európai országok jelentősége a náci nagytér-politika számára. A szövetségesek táborába való átlépésüket és második frontvonal kialakulását megakadályozandó a birodalmi kormány arra kényszerült, hogy ugyanolyan komolyan vegye a magyar és bolgár határmódosítási sürgetést, mint a szovjet és olasz politikai és területi követelést. Romániának le kellett mondania a Szovjetunió javára Besszarábiáról és Észak-Bukovináról, Dél-Dobruzsza pedig Bulgáriához került. A második bécsi döntés nyomán 1940. augusztus 30-án Magyarországhoz került Észak-Erdély. A német fenn tartások ellenére 1940. október 28-án végrehajtott görögországi, balul sikerült olasz bevonulás és a Molotov november 11–12-i berlini látogatásán az érdekszférák elhatárolásának véleménykülönbségei miatt a Balkán politikailag továbbra is nyugtalan maradt. A német pozíció délkelet-európai gyengeségeit még Magyarország, Románia és Szlovákia háromhatalmi paktumhoz való csatlakozása (1940. november 20–24-e között) sem leplezte. Amikor a jugoszláv hadsereg 1941. március végén ellenállt az ország szorosabb bevonásának a háromhatalmi egyezménybe, Hitler április 6-án parancsot adott megtámadására, amelyhez Magyarország is csatlakozott.

Jöllehet Goebbels 1940. március 18-i utasítása szerint a sajtóban nem lehetett a német hadicélokot megvitatni, az első katonai sikerek után mégis szaporodtak az „Európa újjárendezése” vonatkozó megoldások. A német publicisták és jogászok egyetértettek abban, hogy

a német népet Nyugat-Európától Skandinávián át Ukrajna és a Balkán mélységéig terjedő kontinentális-európai nagytér illeti meg, amely egyúttal nagy gazdasági térségként biztosítja a birodalom önellátását. A háború menetétől függően állapították meg Európa új határait és mind nagyszerűbb tervekkel kovácsoltak újjászervezésére. Vezető náci politikusok (Walther Funk, Robert Ley, Alfred Rosenberg) avatkoztak be a különböző folyóiratokban (*Die Aktion: Kampfblatt für das neue Europa, Europäische Revue, Junges Europa, Monatshefte für Auswärtige Politik, Nationalsozialistische Monatshefte*) folyó vitába. Franciaország megszállása és a Balkánon a német hatalmi befolyás növelése után a nagy konszernek és az ipar vezetői, illetve az illetékes reszortok képviselői is részt vettek a „német-európai gazdasági térség kiépítésének” minisztériumi előkészületeiben. Mind leplezetlenebbül követelték a gyarmatok visszaadását és a világméretű tengeri támaszpontok kiépítését.

A külügyminisztériumban Carl von Clodius nagykövet 1940. május végén Hollandia, Belgium, Luxemburg és Norvégia bevonását sürgette a nagynémet gazdasági térségbe. Kollégája, Karl Ritter pedig olyan német vezetésű nagy gazdasági térségért szállt síkra, amelyhez Hollandia, Belgium, Luxemburg, Dánia és Norvégia tartozik. Hozzácsatolnák a dunai térséget, a Baltikumot, Svédországot és Finnországot is, amely így összesen 200 millió embert tömörítene. Werner Daitz emlékiratában taktikai megfontolásokból a német nagytér-gazdaságot a kül- és belföld felé „európai” gazdasági szövetségként találná, amely „a kontinentum valamennyi népére kiterjedne a Gibraltártól az Uralig, és az Északi-sarktól Ciprus szigetéig”. Az elképzelések olyan európai gazdasági övezet kialakítására utaltak, amelyek a Szovjetunió elleni támadás gazdasági bázisát igyekeztek megteremteni. Az egyes minisztériumok képviselőiből álló Kereskedelempolitikai Bizottság azonban 1940 augusztusában lefélézte az Európa-eufóriát, s korlátozta az Európa gazdasági újjáalakítására irányuló tervek nyilvános megvitatását.

A birodalmi gazdasági minisztérium 1940 közepén készített tervezeteiben egyértelműen és meghatározóan a birodalom érdekei álltak előtérben, jóllehet ezek még inkább az első világháború közép-európai elképzeléseihez, mintsem a nemzetiszocialista nagytér-tervekhez igazodtak. Az európai nemzetgazdaságok bedolgoznak a birodalomnak, biztosítják gazdasági szabadságát és erősítik blokádképességét. A Gustav Schlotterer államtitkár vezette csoport pontosan tudta, hogy mindez egyedül erőszakkal és kizsákmányolással nem valósítható meg. A kooperáció érdekében ezért a német iparosokat összehozta a megszállt Nyugat-Európában élő kollégáikkal. Szerinte az egységes szállítási rendszer és az ipar európai racionalizálása végül „gazdasági Páneurópához” vezetne, amely nem igényel állami egyesítést, hanem csak a nemzetgazdaságok egyesülését egymás közötti szerződéseik bázisán. A mérsékelt gazdasági diplomácia kurzusa az integrált Európa termelői megállapodásait feltételezte.

1940 második felétől további tervek születtek az időközben Elzász-Lotaringiával, Luxemburggal és Eupen-Malmedyvel megnövelt „Nagy-Németország” továbbfejlesztésére a német nemzet „Nagy-germán Birodalma” irányába, amely faji elvekre épült volna. Hitler számára Európa nem földrajzi, hanem vérszerinti fogalom volt; más náci vezetőkkel együtt a germán, az európai, a nemzetiszocialista és német fogalmakat állandóan szinonimaként használta. Az anektált, vagy birodalmi helytartók által irányított területekről (Danzig–Nyugat-Poroszország, Warthegau, Délkelet-Poroszország) tudatosan elűzték a szláv „alsóbbrendű” népeket. A birodalom által igazgatott, formálisan azonban még be nem tagolt provinciákat (Elzász, Lotaringia, Luxemburg, az 1919-ben Ausztriától elszakított Kärnten, Steiermarkt, Oberkrain és az egykori lengyel Białystok) következetesen germanizálták. A Cseh–Morva Protektorátust belső autonómiája ellenére a birodalom részeként kezelték; a Főkormányzóságból elűzték a

lengyeleket és németekkel telepítették be. Ezek a területek – mintegy 100 millió lakossal – alkották a jövő „Nagy-germán Birodalmának” magját. A Szovjetunió megtámadása után pedig Hitler úgy rendelkezett, hogy a „a régi osztrák Galícia, az egész Balti-vidék, a Krím jelentős háterszágával, a Volga-kolónia, valamint a bakui terület” német birodalmi terület legyen.

Dánia – amely nem tanúsított katonai ellenállást a német benyomulással szemben –, Szlovákia és Horvátország a rendkívül korlátozott szuverenitású „védőállam” státuszát kapta: önálló külpolitika és haderő nélkül, s polgári közigazgatásukat német „különmegbízott” ellenőrizné. Norvégiában és Hollandiában a Quisling és Mussert vezette náci csoportosulások gyengeségei miatt Terbovennek és Seyss-Inquartnak nem sikerült megnyernie a lakoságot a német nagytér-terveknek. Ezért nem született döntés a „Nagy-germán Birodalomba” való államjogi csatlakozásuk formájáról. Nem történt meg Belgium flamand részeinek „birodalmi gauként” való bekebelezése sem. 1942. áprilisi döntése értelmében elmaradt Finnország „szövetségi államként” való, a finn–orosz téli háború idején a finnek által kért hozzácsatolásuk a Német Birodalomhoz. Az észak-keleti szárnybiztosításért és a nikkeltartalékai miatt Németországhoz csatolt Kola-félszigetért kártalanításul Finnországnak ítélték a német betelepülés számára kedvezőtlen klímájú korábbi orosz Kelet-Karéliát.

Hitler és környezetének Franciaországgal szembeni mély bizalmatlansága miatt feltehetően elmaradt volna az ország közvetlen bevonása a Nagynémet Birodalomba. Ugyan számoltak részvételével az „Új Európában”, de kíméletlenül igazodnia kellett volna az „új rendhez”. A „végső győzelem” után visszaszorították volna 1648. évi határaitra, megfosztották volna gyarmataitól, katonailag lefegyverzik, s politikailag a „svájciasított” csatlósállam szintjére süllyesztették volna. A tervezésnél nem jutottak tovább Himmler intézkedéseinél, hogy francia földön Burgundiában, Bretagne-ban és a Baszk-vidéken függő helyzetben lévő részállamokat alakítsanak ki. Ezzel szemben német részről a Vichy-kormány katonai támogatásával 1942 novemberéig számoltak, miután Hitlernek nem sikerült Spanyolországot megnyernie „Európa hátsó ajtajának” biztosítására Északnyugat-Afrikában és a Földközi-tenger nyugati medencéjében. A Szovjetunió elleni hadjárat idején azonban a gazdasági kizsákmányolás és az elnyomás annyira felerősödött, hogy megszűnt a francia kollaborációs hajlandóság, és Hitler – a szövetségesek észak-afrikai partraszállásának reakciójaként – elrendelte egész Franciaország megszállását.

A német iparral ellentétben – amely a térségben jó értékesítési piacokat és jelentős nyersanyagbázist látott – Hitler viszonylag kevesebb figyelmet fordított a Balkán országaira, jóllehet ő is a Németország által irányított nagy gazdasági térséghez sorolta őket és a kiskorú csatlós státuszába igyekezett szorítani őket. Szlovákiának, Magyarországnak és Romániának területi nyereségeket helyezett kilátásba a Szovjetunió elleni háborúban való részvételük fejében, de csak az Antonescu-rendszernek engedte meg, hogy Besszarábia és Észak-Bukovina visszaszerzése mellett megszállja a Dnyeszter és a Bug közötti területet. Hitler bizonyos szimpátiával viseltetett a Pavelic vezetete tekintélyelvű Horvátországgal szemben, amely Borisz bolgár királynak is kijárt. Görögországban kezdetben nem jelentett be területi igényeket, ezért az 1941. áprilisi német győzelem után beleyezett a bolgár és albán–olasz területi követelésekbe. Szerbiához hasonlóan azonban a stratégiailag és politikailag fontos körzetek Szaloniki környékén és a török határnál, valamint Dél-Görögország, az Égei-tenger és Kréta német katonai igazgatás alatt állt s a Wehrmacht délkeleti parancsnokához tartozott. Csak az 1943. évi sztálingrádi fordulat és Mussolini letartóztatása után kezdték visszaszorítani az athéni olasz befolyást a Németországtól függő bábkormány felállításával. Hitler alacsony szinten tartotta a német jelenlétet a szövetséges Bulgáriában, hogy Délkeleten megőrizze Törökországot

stratégiai pillérnek, s elejét vegye a félelmeknek, hogy a „Nagynémet Birodalom” a Dardanellák ellenőrzésére törekszik. Egyúttal érdektelenséget nyilvánított a Földközi-tenger keleti térségének jövőbeli alakítása iránt.

A kollaboráció jelensége kezdetben nyilvánvalóan az első világháború után lejáratódott rendszerek és politikusok elleni tiltakozásból táplálkozott. A nemzetállami gondolkodásnak megfelelő szűk körű ismeretek, a nemzetiszocializmust forradalmi munkaspártnak feltűntető propaganda elfogadása nyomán a megszállás első hónapjaiban nemcsak opportunisták, hanem idealisták körében, s néhány csoportban nyilvánvaló készség mutatkozott a valódi európai újjárendezés megvitatására a németekkel. Ezen első év kooperációs készsége azonban gondosan elkülönítendő a későbbi háborús évek kollaborációjától. A kollaboráció zömét azon emberek csoportja alkotta, akik a nemzetállam csődjéből kiindulva komolyan hajlandók voltak megvizsgálni, hogy a németekkel közösen mit lehet a korábbi életképtelen államrendszerek helyére állítani.

A német diplomácia 1940–1941-ben nem tett európai kezdeményezést. Az 1940. szeptember 27-i háromhatalmi egyezményt ugyan a sajtó az „Új rend” Magna Chartájaként értékelte, s az antikomintern paktum 1941. novemberi megújítását az első európai kongresszusnak állította be, voltaképpen e szerződéseknél inkább propagandisztikus hatása volt. Joachim von Ribbentrop birodalmi külügyminiszternek sem voltak eredeti elképzelései. Valójában csak 1939–1940-ben állt elő az euro-ázsiai kontinentális blokk (a Berlin–Róma–Moszkva–Tókió négyszög a Szovjetunió elleni német támadás alternatívájaként) újszerű javaslatával. Másrészt valamennyi fontos külpolitikai döntést Hitler hozta, így a külügyminiszter pozíciója tulajdonképpen felesleges volt. Mivel Hitler 1939-től kizárólag fegyveres erővel politizált, a német diplomácia a statiszta szerepébe csúszott; pozíciója olyan mértékben szorult vissza, amilyen tempóban a német hadseregek előrenyomultak.

A háború alatt a német diktátor sohasem hagyott kétséget afelől, hogy a hollandokat, flamandokat, dánokat, norvégeket és svédeket be kívánja tagolni a „Nagy-germán Birodalomba”, amelynek 120–130 milliós germán magja köré tömörítené Európa fennmaradó részét, s így Berlin egy 400 milliós térséget ellenőrizne. A sajtónak 1941 júniusában ismét megtiltották, hogy konkrét terveket említsen a népek együttéléséről.

A külügyminisztériumon kívül még kilenc különböző kutatóintézet és akadémiái társaság foglalkozott az „Új Európa” és a nagytér-gazdaság terveivel, illetve a német uralmi igények elvi megalapozásával. Közülük legambiciózusabban a Werner Daitz vezette *Európai Gazdaságtervezési és Nagytér-gazdasági Társaság*, valamint a Franz Alfred Six SS-Standartenführer vezette *Külföldi Tudományos Intézet* dolgozott az európai nagytér náci elméletein. Karl Richard Ganzer *Az új Németország történetének birodalmi intézete* vezetőjeként tudatosan szembeszállt a föderatív Európa-eszmével és a nemzetiszocialista Németország európai hegemoniája megalapozásán dolgozott. A külügyminisztérium így szinte befolyás nélkül maradt Európa újjárendezésében. Mivel a birodalom 1942-ben már csak 22 állammal tartott fenn diplomáciai kapcsolatot, a diplomácia a pusztán háborús szövetségi politikára redukálódott. Ráadásul munkaidejük növekvő részét a hivatali rivalizálás és a kompetencia-konfliktusok költötték le.

A sztálingrádi vereség éles választóvonalat jelentett a német hadicél-politikában és a propagandában. Amikor nyilvánvaló lett, hogy a háború egyedül katonai eszközökkel nem fejezhető be győztesen, a vezető funkcionáriusok körében új elképzelések születtek. A német propagandagépezet az oroszról a bolsevik ellenségképre váltott, s az „Európa a bolsevizmus ellen” jelszó a kontinens közösségi és összetartozási érzését igyekezett erősíteni. A propagandában a Wehrmacht lett a kontinens védelmezője, azt sugallva, hogy csak a Német Birodalom és szövetségesei képesek megmenteni Európát.

(Az Európa-bizottság és Európai Államszövetség [1943–1944]) 1943-ban alig akadt birodalmi minisztérium, amely ne készített volna valamiféle tervet és megoldási javaslatot az európai újjárendezésről. A kezdeményezés a külügyminisztérium kezébe került, amely végre ismét külpolitikai alapkérdésekkel foglalkozhatott. Martin Luther államtitkár-helyettes már 1942 szeptemberében Európa-bizottság felállítását javasolta a külügyminiszter vezetésével. A bizottság előkészítené a kapcsolatok újraszabályozását a birodalom, valamint Európa államai és népei között, a munkatársak belső köre pedig megoldási javaslatokat dolgozna ki számára. Ezzel megakadályozná az önálló Európa-minisztérium felállítását is. Az Európa-bizottság és a munkakör még meg sem alakult, amikor Ribbentrop betejesztette az Európai Államszövetség tervét és alapító iratát, amely szuverenitást, szabadságot és politikai függetlenséget ígért. Hitler azonban elutasította a tervezetet, mert ragaszkodott Németország vezető szerepéhez. Pedig Ribbentrop nem hagyott kétséget afelől, hogy az államszövetséget propagandisztikus játékszernek tekinti és szilárdan kitart a Nagygermán Birodalom célja mellett, amely kizárt minden föderális megoldást.

1943. április 5-én hivatalosan is megalakult az Európa-bizottság, amelyhez Ribbentron kívül még 14 diplomata tartozott. Üléseit előkészítendő három munkacsoport alakult, amely történelmi, földrajzi, szerződési és publicisztikai problémákkal foglalkozott. A bizottság szeptember elejére elkészítette 17 pontos javaslatát Európa föderatív alapon történő egyesítéséről, amelyet a tengely valamennyi nemzete aláírt volna. A tervezet azonban sohasem vált a náci külpolitika alapelvevé, hanem eltűnt az íróasztalok süllyesztőiben.

Az 1943-ban hat és félezer munkatársat foglalkoztató külügyminisztériumban – amelynek 60%-a nem náci tisztviselőből állt – olyan eltérő felfogások is megfogalmazódtak, amelyek a rasszista hegemonia helyett a multinacionális konföderatív rendezés mellett álltak ki. Közéjük tartozott Kolb követtanácsos, aki 1943 februárjában a nagytér-közösséget önkéntes alapon képzelte el, függetlenül annak belső strukturális felépítésétől. A Németországot, Olaszországot és Japánt, valamint az európai és nagy-ázsiai nagyterek politikai alakulatait érintő szerződéstervezete 1941-ben még sokat ígérően hangzott volna a leigázott európai nemzetek számára. A legátfogóbb kezdeményezést azonban Cécil von Renthe-Fink követ tette, aki minden alkalmat megragadott, hogy miniszterétől nyilatkozatot csikarjon ki az egységes Európáról és támogassa az európai államszövetség elképzelését. Azonban a császári korszak diplomáciájához tartozó, rendkívül taktikusan fogalmazó követ tervezetei is hiábavalónak bizonyultak.

A berlini vezetési igény megfogalmazása és jogi formába öntése a náci jogászok feladata volt. A náci nagytér-gondolkodás elveit legteljesebben Carl Schmitt fejtegette ki először 1939-ben megjelent könyvében (*Völkerrechtliche Grossraumordnung mit Interventionsverbot Raum fremder Mächte*), amelyben Európa számára a német Monroe-elvet hirdette meg. Az új náci nemzetközi jog kialakította a birodalom európai térségének vezetési elméletét, amely a saját felsőbbrendű térség mellé lépett. Ebben a vezetési térségben „belső nemzetközi jog” érvényesül, amely lehetővé teszi a birodalom számára, hogy a térség népeivel tetszés szerint járjon el. A nem-német népek bevonását e vezetési térségbe azzal utasították el, hogy még nem nőttek fel a nagy politikai küzdelmekhez. A nemzetközi jog új elképzelésének középpontjában már nem az állam, hanem a nép áll, amely a nemzetközi jog hordozója és részese. A különböző értékű népekről szóló elmélet, a rasszista rangsorolás mércéje egyértelműen az egyenlőségre és függetlenségre épülő szuverenitás ellen irányult. Önálló államiságuk pótlékeként a jogi védelemtől megfosztott nemzeteknek népi tulajdonú honi területeket juttatnának.

A náci szerzők írásai alapvetően negatívan ítélték meg s elvetették a korábbi ismert Európa-terveket, azok jogi és politikai formáit, mint például az európai államszövetség, európai szövetségi állam, konföderáció, Európai Egyesült Államok és Páneurópa elképzeléseit. Különösen az európai államszövetség eszméjét bírálták, mert annak „formális egyenlőségi” elve szemben állt a fajilag jó és rossz népek náci besorolásával. Élesen támadták Richard Coudenhove-Kalergi Páneurópa-eszméjét. Miután Hitler már 1928-ban elvetette Coudenhove-Kalergi nézeteit, epigonjai kikezdték Coudenhove-Kalergi munkásságát, akit a versailles-i rendszer támogatójának bélyegeztek. Szövetséges propagandának tekintve hasonlóképpen elvetettek minden nyugati föderációs és konföderációs tervet. Nem volt többé aktuális Friedrich Naumann Mitteleuropa-terve, vagy Franz List elképzelése sem; Hitler tervezése ugyanis messze túlmutatott a közép-európai térségen. Azonban kinosan tartózkodott „Európa újjárendezésének” konkrét megfogalmazásától: Weizsäcker külügyi államtitkár 1943. május 2-án ezt írta naplójába: „A Führer bizalmasan elmondta, hogy azért nem kezdünk megbeszéléseket »Európa újjárendezéséről«, mert hiszen szomszédjaink valamennyien ellenségeink. Meg kellene hallgatnunk őket, de semmit sem ígérhetnénk nekik.”

A náci gazdaságtudósok legkedvesebb témája a nagytér-gazdaság eszméje volt, amelyet 1942-től az *Európai Gazdasági Közösség* kifejezéssel propagáltak. Magát a fogalmat 1916-ban Werner Daitz használta először, s az élettér-gondolkodás gazdasági kiegészítéséül szolgált. Történelmileg az elképzelést a Hansa-Szövetségre igyekeztek visszavezetni, s azt jelentette, hogy egy központi hatalom – a birodalom – az adott nemzetek feletti térségben összehangolja és vezeti a termelést. A Wehrmacht főparancsnoksága már 1939 augusztusában vizsgálta a német vezetés alatt álló nagytér-gazdaság hadigazdasági helyzetét. A nagytér-gazdaságnak kellett megteremteni a nemzetiszocializmus európai politikai uralmának gazdasági alapját. A háború végéig azonban csupán az elképzelés töredékes kidolgozásáig jutottak; különösen az egyes népgazdaságok koordinációjának problémájával boldogultak nehezen.

A náci terjeszkedést nem teljesen magukénak valló újságírók, tudósok és gazdasági vezetők közül kiemelkedett a szerkesztő-értelmiségi Giselher Wirsing, aki 1944-ben megjelent könyvében (*Das Zeitalter des Ikaros*) a föderalizmus mellett tett hitet. Tézise szerint ugyanakkor a második világháború az európai egyesítés negyedik kísérlete Napóleon, a Szent Szövetség és Briand után. Profétikusan megjósolta azt is, hogy Németország és Japán vereége esetén a világhatalmat az Egyesült Államok és a Szovjetunió univerzalizmusa veszi át.

1944-ben a külügyminisztériumban a politikai tervezés az Európai Államszövetség körül mozgott, de komolyabb európai kezdeményezésre nem került sor. A legtöbb birodalmi hivatal továbbra sem tervezett alapvető változásokat a nemzetiszocialista programban, és nem nyújtott be komolyabb tervezetet Európa újjárendezéséről.

1944 márciusában a Német Munkafront (DAF) szerény keretek között a sziléziai Bad Salzbrunnban megrendezett konferenciáján 17 európai ország társadalompolitikai tanácskoztak a haladó európai szociális rend alapjairól. A modernizáló kezdeményezések között elismerték a munkához való jogot, s az európai szociális rendszerek sokrétűségét, amelyet nem lehet uniformizálni. Lemondtak az egységes törvényhozásról is. A rendezvény azonban alkalmat teremtett a nemzetiszocialista rendszernek, hogy a jól csengő szociálpolitikai elveket érvényesítse a birodalomban dolgozó (1943-ban már 5,7 millió) külföldi munkaerővel (hadifoglyok, idegen munkások, önkéntes polgári személyek) szemben. A megszépítő kifejezéssel „vendégmunkásoknak” nevezettek „faji értékük” szerint osztályozták, és részben rabszolgasorsban tartották. Külföldi még 1944-ben sem lehetett német munkás előjárója, vagy az üzemi közösség tagja. Így a nemzetiszocializmus, amely kifelé nem tudott pozitív Európa-képet

közvetíteni, a birodalmon belül is hű maradt önmagához: a birodalmi biztonsági hivatal és a pártkancellária továbbra is fenntartotta a külföldiek faji megkülönböztetését és a felsőbbrendű német faj követelményét. A néhány birodalmi intézményben kidolgozott és a magángazdaságból érkező kezdeményezések szerény eredményt hoztak, és nem befolyásolhatták az események menetét.

(Európa-tervek a Waffen-SS-ben [1944–1945]) 1944–1945-ben új tervek érkeztek a WaffenSS köreiből is. A Heinrich Himmler vezette fekete rend egyes részei már viszonylag korán függetlenítették magukat vezetőjük nagy-germán és imperialista ambícióitól. Himmler kísérteties álma a földet uraló szőke nemesi fajról a világbirodalom víziójában tetőzött: „A nagynémet birodalom után jön a germán birodalom, majd az Urálig terjedő germán–gót birodalom, és talán azután majd a gót–frank–Karoling birodalom”. A nemzetek feletti germán impériumban a germán ideológia megtestesítője az egyesítő- és vezető funkciókat ellátó SS lenne. Még 1944 augusztusában is „megmásíthatatlannak” tekintette a germán birodalom alapítását, amelyben „a 90 millióhoz 30 millió egyéb germán csatlakozna, így vérbázisunk 120 millióra bővülne”.

A Wehrmacht és a Waffen-SS német egységeihez 1940 után csatlakozó „germán” (holland, flamand, vallon, skandináv stb.) önkéntesek azonban nem hazájuk autonómiájának megszüntetését vagy önkéntes alávetettségét remélték, hanem nagy részük az egyenjogú európai hadsereg (egyfajta európai Wehrmacht) előőrsének tekintette magát, jóllehet e gondolatkör sohasem vált az SS vezérmotívumává. Az SS Főhivatalában tevékenykedő külföldi tisztek között a svájci Heinrich Büeler európai-föderális programja a „germán államokat” (Svédország, Norvégia, Dánia, Hollandia, Belgium, Svájc, Németország) államszövetségben egyesítette volna. A Németország vezette „germán közösséget” az ősi germán hagyományokra építenék. Mellette még az „Európai államok uniójára” (Anglia, Franciaország, Spanyolország és Olaszország gyarmataikkal), valamint „Balti államközösségre” (Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia) és a „Balkán államközösségre” (Görögország, Bulgária, Románia, Jugoszlávia, Horvátország, Szlovákia, Csehország, Magyarország) is gondoltak. Alapvetően az Urálig terjedő keleti térség föderatív felosztását tervezték, amely valamiféle „szövetségekben” csatlakozna az „Európai államok uniójához”, ahol azonban a „germán államok” egy szorosabb szövetségben lennének érdekeltek.

Az egész elképzelés elsősorban a gazdaság révén valósulna meg: az általános európai vámunió révén jutnának el az egységes kontinentális gazdasági térséghez. Meg voltak győződve arról, hogy a rendkívüli gazdasági előnyök felvirágoztatnák Európát, s egyes államai minden további nélkül lemondának bizonyos szuverenitási jogokról az egész javára.

Az SS Európa-elképzeléseinek ideológiai centruma a Főhivatal D és C hivatali csoportja volt. A D csoportban a 31 éves jogász, Alexander Dolezalek Hauptsturmführer gondolatai a föderatív Európai Államszövetség körül mozogtak. A mindenkori helyzethez alkalmazkodva ő dolgozta ki többek között a „kettős hátraarc” politikai elképzelését: azt a két-fokozatú tervet, amellyel a szövetségesek Casablancában elfogadott feltétel nélküli kapitulációját igyekezett meghiúsítani és a német középhelyzet előnyeit kihasználni. Véleménye szerint a Nyugatot csak a Rapallóval való fenyegetés tudná tárgyalásra kényszeríteni. Ennek érdekében a Szovjetunióval meglévő összes szálát ki kellene használni egy új, a breszt-litovszkihoz hasonló különbéke hihetővé tételére. A két szocializmus ideológiai közeledését szignalizálandó az országon belül is radikális belpolitikai és szociálpolitikai intézkedésekre lenne szükség. Dolezalek azt remélte: olyan nagy Washington és London félelme a Berlin–Moszkva szövetségtől és a Rajnáig terjedő kommunista Európától, hogy még egyetértésre lehet jutni velük. A tervvel szemben a rendszeren belül természetesen

ellenállás jelentkezett. Ernst Kaltenbrunner, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetője túl kockázatosnak tartotta az akció belpolitikai támogatását, hogy az összeomló birodalom mindinkább a kommunizmus felé forduljon. Különösen bizonytalan volt a német tárgyalópartnerek ügye, hiszen a Nyugattal kötendő kompromisszumos békét Hitlerrel az élen nem lehetett volna elérni. Ezért a birodalmi elnök formális pozíciójába való visszaszorítását, és az SS birodalmi vezetésének felértékelését fontolgatták.

Dolezalek föderális Európai Államszövetség-terve az önkéntes együttműködésre, a népiség szabadságára és az eltérő nemzeti szocializmusokra épült. Az európai program megkönnyítené a birodalom antiimperialista irányváltztatását, a nyugati hatalmaknak pedig a Berlinnel való megállapodást. Elképzeléseiket az *Európa-chartában* pontosították. Az egyenjogúságot bizonyítandó a külföldi önkénteseknek és az arra rászolgált idegen munkásoknak pótútlevelet, egyfajta Európa-útlevelet javasoltak. Javaslataival veszélyes területre tévedt, mert elképzelései jelentős bel- és külpolitikai iránymódosításokat feltételeztek. Emiatt többször megfenyegették, de tovább dolgozott. A kettős hátraarc politikája ugyan meghiúsult, de Dolezalek ellenzékiként támogatta Észak- és Nyugat-Európa ellenállási szervezeteinek angliai kapcsolatépítését. Az SS-Főhivatal D hivatali csoportjának tervezőrésze 1944–1945-ben kihirdették Európa-chartájukat, amelyet Alexander Dolezalek állított össze. Eszerint a birodalmi kormány Norvégia, Észtország, Lettország, Dánia (Csehország – Morvaország), Olaszország, Franciaország, Magyarország, Szerbia, Románia és Horvátország szövetséges részvételével számolt, amely európai hatalmak a népek öt alaprendjéért, hat alapszabadságáért és hét alapjogáért harcolnak.

Az öt alaprend:

1. A világ rendje kontinentális nagyterek szerint.
2. A földrész rendje az Európai Államszövetségben.
3. Az államszövetség gazdasági rendje a munkamegosztásban, a kölcsönös támogatásban és együttműködésben.
4. A nép rendje a népközösségben.
5. A család rendje a nép sejtjeként.

A hat alapszabadság:

1. A népek szabadsága a világ nagyhatalmainak erőszakával szemben.
2. A népek szabadsága saját népi rendjük alakzatán belül.
3. A népek szabadsága az idegen nemzetiségű elnyomással és a nép átalakításával szemben.
4. A személyiség szabadsága az önfelelősség erőszakával szemben.
5. A népi kultúra szabadsága bármilyen kényszerrel és eltömegesítéssel szemben.
6. A hit szabadsága az istentelenséggel és a politikai visszaéléssel szemben.

A hét alapjog:

1. Az ember munkához való joga és kötelessége.
2. Az ember joga ereje szabad kifejtéséhez és valamennyi szakma folytatásához tehetség és teljesítmény szerint.
3. Az ember joga a különböző teljesítmény alapján eltérő életszínvonalhoz
4. Az ember részvételi joga a közösségi ügyek alakításában.
5. Az ember tulajdonhoz és saját földhöz való joga.
6. Az ember joga a szabadidőhöz, pihenéshez és a kulturális élet valamennyi javában és intézményében való részesedéshez.
7. Az ember védelemhez való joga vétlen bajban.

(Az olasz fasizmus Európa-nézetei) A német nemzetiszocializmusnál nyitottabb olasz fasizmus európai elterjesztésére irányuló törekvések már az 1920-as évek közepén jelentkeztek, amikor Mussolini 1927-ben a fasizmus univerzális jellegét hangsúlyozta. Az *Európai Egyesült Fasiszta Államok* fogalma 1932-ben bukkant fel a fasiszta irodalomban a Rend, a Vallási hatalom és az Igazságosság kifejezésekkel együtt. 1932 novemberében az olasz akadémián több európai ország tudósa és politikusa tanácskozott a kontinens jövőjéről, ahol az integráció új formáit keresve az európai vámunió, az európai állampolgárság és a Népszövetségbe integrált Európa Tanács kérdéseiről vitáztak.

1933. július 15-én Rómában megalakult a Fasiszta Internacionálé előzményének tekintett *Comitati d'azione per l'universalità di Roma (CAUR)*, hogy Róma égisse alatt egyesítse a külföldi fasiszta, nacionalista és korporációs mozgalmakat. Amikor külföldön is mind nagyobb számban alakultak rokon pártok és csoportosulások, akkor Rómában visszakoztak a fasizmus tipikus olasz jelenségének hangsúlyozásától és helyette annak univerzális jellegét emlegették, amelynek „természetes központja” Róma. Mivel a CAUR elutasította a náci faji álláspontot, a „Harmadik Birodalomban” bizalmatlanul tekintettek a bizottságra. A szervezet 1934 decemberében Montreux-ben tartott nemzetközi konferenciáján 13 európai ország 15 fasiszta pártja közül hiányzott a német náci párt.

Erre az időre javultak az olasz fasizmus kapcsolatai a Páneurópa-mozgalommal is, miközben a nácik az állam ellenségeként üldözték a szervezetet. Mussolini 1933. május 10-én fogadta Coudenhove-Kalergit, s ettől kezdve szüneteltek ellene az olaszországi támadások. Nem csak Coudenhove-Kalergi hitt egyedül az olasz fasizmus páneurópai fordulatában. Az 1934. március 17-én Olaszország, Ausztria és Magyarország között aláírt római jegyzőkönyveket egy korabeli közgazdasági publikáció a „páneurópai megoldás sokat ígérő kezdeményezésének” nevezte.

A CAUR és az olasz univerzalisták lendülete olyan mértékben csökkent, amilyen mértékben Németország és Olaszország közeledett egymáshoz. Jóllehet a szervezet 1937-ben 22 országban 164 ezer tagot számlált, 1939-ben – közvetlenül az európai háború kitörése után – feloszlott.

Olaszország 1940. június 10-én lépett be Németország oldalán a világháborúba. A két hatalom háborús célja, politikai hadvezetése, megszállási politikája és a megszállt területek lakosságának kezelése azonban különbözött egymástól. Róma a politikai hadvezetést sohasem rendelte abszolút mértékben a katonai alá, megszállási politikája – Franciaország kivételével – sohasem érte el a náciizmus totalitását. Mussolini például 1940 januárjában szóvá tette Hitlerrel „egy szerény, lefegyverzett és kizárólag lengyel lakosú Lengyelország” létesítését. Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter pedig a kíméletlen hollandiai német megszállást bírálta, s nyugat-európai definitív rendet sürgetett. „Mi legalább meghagyjuk az ingüket, de a németek még a bőriket is elveszik” – vélekedett az európai német megszállásról.

Számos olasz értelmiségi már korán felismerte a háború európai dimenzióit, s viszonylag szabadon kifejhették elképzeléseiket. 1942 februárjában Giuseppe Solaro diákvezető a *Geopolitica* című folyóiratban Európa kontinentális egységét sürgette, amely előbb nyolc államközösségből állna. A közös gazdaság-, kül- és védelmi politikát Németország, Olaszország, Spanyolország és Finnország vezetné. Vezető és összekötő szervnek nemzetek feletti korporatív tanácsot tervezett. A cikk nagy felzúdulást váltott ki a német külügyminisztériumban, és Ribbentrop utasítására megtiltották a német közvéleménnyel való megismerttetését.

Az olasz fasiszta értelmiség soraiban különböző, gyakran egymásnak ellentmondó vélemények alakultak ki a jövő Európa berendezéséről. Az Európa-ellenes irányzat a térséget német és olasz befolyási övezetre osztotta volna. Különösen a régi,

liberál-konzervatív hatalmi rendszer hívei ellenezték a faszizmus európai nyitását, és a földközi-tengeri olasz életér önálló megvalósítását sürgették. Az európai szárny két irányzatra oszlott: az új társadalom híveire és az eurokratákra. Utóbbihoz tartozott F. M. Paccas gazdaságtudós, aki a német Speerhez és a francia Bichelonne-hoz hasonló nézeteket vallott: a nemzetközi korporativizmus révén létrejött európai szuperállam mellett állt ki. Hasonlóképpen vélekedett Carlo Emilio Ferri professzor a pisai egyetemen, aki államközi szervezetek felállításával törekedett a jövő európai gazdasági közösségének létrehozására. Mindketten a politikai tervezést tekintették elsődlegesnek, s ezt követnék a gazdasági szempontok. Meglepő, hogy az európai egyesítés több szerzőnél és tudósnál az ország egységesítéséért és az osztrák elnyomás lerázásáért 1840–1871 között küzdő *risorgimento* polgári nacionalizmusára és Giuseppe Mazzini eszméire nyúlt vissza. A *risorgimento-nacionalizmus* határozta meg a Fasiszta Kultúra Intézetének 1942 novemberében rendezett ülését is, ahol az intézet elnöke, Camillo Pellizzi nem hagyott kétséget afelől, hogy Európa unióját sürgeti, és a tengely vezetésével a kontinensnek Olaszország mintájára kell egyesülnie. Azt azonban elsősorban katonai akció eredményének képzelte el, s elutasította a parlamenti szavazással létrehozandó Európát.

Az olasz publicisták, funkcionáriusok és tudósok elképzelései a tengelyhatalmak Európájáról a háborús évek értelmiségi légkörét tükrözték. Másrészt nem pusztán akadémiai és elméleti keretekben zajlott, hanem a gyakorlati politikához kapcsolódott. 1941. augusztus végén Hitler és Mussolini közösen meglátogatta a keleti frontot. Ekkor a Duce Európa fokozatos újjáalakítására, a kisebb európai államokkal kialakítandó új, bizalomteljes viszonyra igyekezett rávenni Hitlert, aki tartózkodóan reagált e tervekre. A találkozó sovány eredménnyel zárult, mert Hitler nem volt hajlandó kijátszani az európai kártyát, azt, hogyan épül fel „azután” híres európai rendje. Alberto Pirelli fasiszta párti nagyiparos, számos kényes misszió lebonyolítója úgy vélte, hogy a németek rossz pszichológusoknak és politikusoknak bizonyulnak, mert az európai egyesülés kísérletét nem lehet gyűlöltre építeni. Az Európa-problémáról a Ducénak készített memorandumában a válság lehetséges kiútjáról így vélekedett: „Sok ellenségeskedést megszüntetnénk és az ellenséges országokban kikristályosodnának az ésszerű béke irányzatai, ha meggyőznénk a németeket arról, hogy lemondjanak az európai uralom elképzeléséről, s helyette az európai országoknak, a semlegeseknek és az ellenségeseknek azt a benyomást közvetítenék, hogy az egyes államok messzemenő autonómiájával és mindenkori kormányformájuk elfogadásával föderációt kívánnak teremteni Európában.” Pirelli az európai kezdeményezést hídnak tekintette a nyugati szövetségesek felé, s jelzésnek a béketárgyalások számára. Cavallero vezérkari főnöknek is tetszett a nemzetiségeket tiszteletben tartó európai föderáció eszméje, de szükségesnek tartotta a Franciaországgal szembeni olasz álláspont megváltozását.

Az olasz Európa-politika új lendületet kapott Giuseppe Bastianini államtitkár-helyettes kinevezésével, aki 1943 februárjában ténylegesen felváltotta Ciano grófit. Bastianini 1941 októberétől kormányozta az Olaszország által anektált Dalmáciát, s lakóit igyekezett megnyerni az olasz királyság céljainak. Javította a provinciák (Spalato, Cattaro, Zara) élelmiszerellátását, kiépítette az egészségügyi szolgáltatást és földreformot vezetett be. Már néhány nappal hivatalba lépése után megkísérelte, hogy ésszerű európai programot fogadtasson el a németekkel. A tengelyhatalmak európai tartalmú programjával Mussolini is egyetértett. 1943. február végén az *Új rendre* vonatkozó elképzeléseit (egyenlőség és szabadság valamennyi nemzet számára, s együttműködés közöttük) előadta a Rómába látogató Ribbentropnak, aki a Duce nyomására végül beleegyezett egy kommunikéba, amely a tengely részéről a nemzetek önrendelkezési jogát és aktív együttműködését hangsúlyozta.

A felbátorodott olaszok azt remélték, hogy az 1943. április 7–10-i klessheimi konferencián közös Európa-felhívást fogadtatnak el, amelynek tervezetét az olasz külügyminisztérium kabinet-főnöke, Babuscio Rizzo fogalmazta. De az Európa-charta gondolatát Hitler és Ribbentrop egyaránt visszautasította. Így megghiúsult Mussolini kísérlete, hogy kézbe vegye a tengely szellemi vezetését. Ribbentrop az Európa-nyilatkozatot a tengely kedvező katonai helyzetében látta kibocsájtathatónak. Hitler pedig bele sem pillantott a tervezetbe. Bastianini Európa-programja pedig érintette az Olaszországban felmerült összes kétségeket – beleértve a Német Birodalom elhibázott megszállási politikáját és a kis nemzetekkel szembeni hiányzó felelősségtudatát –, s egy új fasiszta Európa-politika alapjait vetette volna meg. A japánokkal egyeztetett terv nagyobb engedményeket tartalmazott a kisebb európai népekkel szemben. Olaszország ismét a politikának adott elsőbbséget, amelyet az is jelzett, hogy Mussolini különbke kötésére igyekezett rávenni Hitlert. Az Európa-program lehetőséget teremtene a tárgyalásos és kompromisszumos békére – érvelt. A hangsúlyozottan európai hadicél-tervezés a tengelyhatalmak békecéljait a nyugatiakéhoz közelítené, s ezzel megszüntetné a konfliktus folytatásának érvalapját, nevezetesen az európai népek felszabadítását a fasiszta iga alól. Másrészt azon elv érvényesítése, hogy minden nemzet megőrizheti kormányrendszerét, lehetővé tenné az antikomintern paktum államainak, hogy fenntartsák tekintélyelvű, fasiszta és nemzetiszocialista állami felépítményeiket. Sőt Bastianini Rousseau elveit a nemzetközi politikára is érvényesíteni igyekezett: az egyes államoknak azonosulni kellene az új európai joggal. Pirelli szerint a tengely a demokratikus elvek bajnoka, egy új Népszövetség lehetne Európa számára.

Róma Európa-politikája ezzel jelentősen eltért Berlinétől. A német elutasítás ellenére az olasz diplomácia nem adta fel a kezdeményezést. 1943. július közepén Dino Alfieri követ ötórás tárgyalásukon ismét defenzívába szorította Ribbentropot, amikor az európai együttműködés továbbfejlesztéséről tárgyaltak. Alfieri a német megszállást „rabszolgaságnak” bélyegezte, míg Ribbentrop mindössze a pusztá hatalomgyakorlás és erőszak módszereit ismerte el. A németekkel szembeni bizonyos fokú önállóságát demonstráló Mussolini 1943 júniusában Eugenio Coselschi tábornokkal az élen újjászervezte az Új rend szervezését tanulmányozó centrumot. Ekkorra azonban Olaszország már jelentősen meggyengült. Elveszítette gyarmatbirodalmát, kereskedelmi flottáját pedig feláldozta az Afrikában harcoló német és olasz csapatok ellátásakor, s a nyugati szövetségesek már elfoglalták a Sziciliától délre fekvő első szigeteket. A nép belefáradt a háborúba, s a fasiszta párt vezetőit is kishitűség és kétségek gyötörték. E rezignációt tükrözte Giuseppe Bottai 1943. július 1-i cikke a *Primato* című folyóiratban, amelyben – mintegy az olasz eurokraták és eurofasiszták nekrológiaként – bejelentette egy korszak lezárulását.

1943 nyarán széttört a két sas (német és olasz) megbonthatatlan szövetségének víziója: július 25-én megbuktatták és letartóztatták Mussolinit. Fogságából német kommandó szabadította ki, majd 1943. szeptember 27-én proklamálta a salói *Olasz Szociális Köztársaság (RSI)* megalakulását, s továbbra is hű maradt a „Harmadik Birodalomhoz”. A köztársasági fasizmus politikai elveit összefoglaló veronai manifesztum (1943. november 14.) egy bekezdést szentelt az európai közösség konföderációs formájának. Alkotmánytervezete pedig a tengelyhatalmak és az antikomintern paktum egyedüli államaként hitet tett az európai unió mellett. Európa-gondolatuk propagálása ugyanakkor erős antikapitalista és antiszemita tendenciákat hordozott: az antiszemitizmus a német befolyást tükrözte, az antikapitalizmus pedig az alapító évek szocialista eredetéhez kötődött. A szociál-forradalmi fasiszta szárny néhány híve pedig magasröptű

külpolitikai terveket dédelgetett, s az európai szocialista köztársaságok unióját tervezték szembeállítani a Szovjetunióval. A salói köztársaság számos diplomatája és funkcionáriusa továbbra is az egységes európai blokk híve volt, amelynek nem a kisebb népek függetlenségének elnyomásán kell alapulnia.

A háború vége felé Mussolini többször beszélt Európáról és a németek hibáiról. A realitás teljes hiányát mutatta 1945. március eleji kijelentése a bolsevik materializmust és az amerikai mintát egyaránt elutasító „nagyszerű blokkról”, amely nem a realitásoktól állandóan távoli Népszövetség mintájára, hanem európai blokkként alakul meg. 1945. április 18-án, néhány nappal halála előtt még egyszer visszatért a nemzetiszocialista és fasiszta Európa-elképzelések eltérésére: „A németek mindig elveszítenek egy órát, egy csatát, egy eszmét. Kibeszéltem a tudómet, hogy az Atlanti-charta kihirdetése után azonnal adjunk ki egy dokumentumot e rendkívüli propaganda-értékű nyilatkozat ellen. Semmi sem történt! Állandóan csak az Új rendről beszéltek, de óvakodtak attól, hogy ezt még csak megközelítőleg is definiálják, s ezzel alkalmat teremtettek a gyanúnak, hogy az Új rend Európája nem más, mint germán protektorátus.”

(Az ellenállási mozgalmak Európa-tervei [1940–1945]) Briand 1930. évi kollektív megbékélési tervének kudarca után a szinte valamennyi európai országban kibontakozó fasiszta és nemzetiszocialista mozgalmak a világgazdasági válság nyomorúságára támaszkodva gyorsan növekedtek. Útjukat a hatékony európai kollektív békebiztosítás hiánya is egyengette, s visszhangra talált Mussolini fáradhatatlan prédikációja a nemzeti hatalmi politikához való visszatérésről. Így a fasiszta és nemzetiszocialista pártok a konzervatív nacionalista erők segítségével egyre több országban ragadhatták meg a hatalmat. 1938-ig Európa 26 országa közül 17 tekintélyelvű, nacionalista kormányzásra tért át, egyharmaduk fasiszta–nemzetiszocialista formára. Ezek nacionalista szellemben minden erőt egyesítettek, s a centralizáció és az autarkia magas fokát vezették be. E reakciós és totális doktrínák végül a náci Németországban találták meg azt a hatalmat, amelyet a legszélsőségesebb lépésekre is alkalmasnak vélték, s a kontinentet kiszolgáltatták az uralkodó fajnak. Európa gyorsan belesodródott a második világháborúba. Másfél éven belül az európai kontinens valamennyi állama – Nagy-Britannia, és néhány kisebb, semlegességüket megőrizni képes állam kivételével – összeomlott Hitler Európa feletti hegemoniaigénye előtt. Ellenfelek és szövetségesek egyaránt áldozatul estek a német előrenyomulásnak, bizonyítva, hogy népeiknek a biztonság és a függetlenség minimumát sem tudják garantálni. El kellett fogadniuk a „Német nemzet germán birodalma” által rájuk kényszerített provincia- vagy csatlósállami státuszt és megmaradt közigazgatási apparátusukat annak szolgálatába kellett állítaniuk.

Az európai népek jövőbeli, pozitív előjelű együttműködésének tervezésekor nyilvánvaló volt, hogy Olaszországban, Németországban, illetve a megszállt országokban csak a lakosság kisebbsége szerveződött az ellenállásban; a többség nem tette ki veszélynek magát, vagy nem gondolt az uralkodó struktúrák megszüntetésére. Az ellenállási mozgalmak időbeni menete is különbözött. Az első kísérletek (Olaszországban hozzávetőlegesen 1924–1930 között, Németországban 1933–1937 között, a megszállt országokban a megszállás utáni első évben) arra irányultak, hogy a betiltott pártok funkcionáriusai és a közigazgatási vezetés kisebb csoportjai megkísérelték korábbi elképzeléseiket folytatni és kapcsolataikat fenntartani. A „valódi” ellenállás valamennyi országban csak akkor kezdődött, amikor világossá vált az ellenfél totális, és magát faji–világnézeti uralomnak definiáló jellege. Ekkor kisebb értelmiségi csoportok

levonták a szellemi és szervezeti következtetéseket, és a totális állam ellen világnézeti-
leg megalapozott ellenprogramot fogalmaztak meg. Az ellenállási csoportokban bizonyos
szakaszokban a kommunisták meghatározó szerepet játszottak.

Az ellenállási mozgalmak programjaiban az állam totális igényének megszüntetését,
vele szembeni ellensúlyok képzését, az állami kompetenciák korlátozását, a szabad-
ságpárti demokrácia biztosítására kisebb, áttekinthető közigazgatási körzeteket, s belső
föderalizmust követeltek a központosított nemzetállammal szemben. Alapjában az ellen-
állás a totális állammal való szembehelyezkedés jelensége volt, amelynek „külpolitikai”
része összekapcsolódott a világbékét biztosító szervezetben megvalósítandó európai
föderáció követelésével. Az ellenállási programok szerzői az európai föderáció tervezé-
sekor az állami szuverenitás korlátozásával számoltak.

A szövetségesek háború utáni terveinek számbavételekor az ellenállási dokumen-
tumokban felmerült, hogy ha a Szovjetunió támogatja az európai egyesülést és nem
kényszeríti Nyugat-Európát az amerikaiakhoz való közeledésre, akkor „Európa semle-
gesítése az angolszász hatalmak és Oroszország esetleges feszültsége esetén nemcsak
általában lenne erős biztonsági tényező, hanem a Szovjetunió biztonságára is garanciát
jelentene”. Azt remélték, hogy a föderációs Európa megalakulása minden tekintetben
megnyugtatná a Szovjetuniót, mivel megakadályozná bármiféle plutokrácia uralmát és
végleges békét teremtené a Szovjetunió nyugati határain. De mindinkább tapasztalniuk
kellett, hogy elképzeléseik a szövetségesek részéről nem találnak megértésre.

A háború kitörésétől 1943 tavaszáig a regionális unió vagy egy szorosabb európai
együtműködés gondolata jelentős figyelmet kapott Nagy-Britannia és az Egyesült
Államok háború utáni tervezésében. Az Egyesült Államokban 1943 tavaszára meg-
erősödött a vélemény, hogy a békeszervezet akkor lenne a legbiztonságosabb, ha a
kontinensek regionális uniókban tömörülnének, és ezek alkotnák a világbéke szerve-
zetét. Elsősorban Nagy-Britanniában agitáltak magánszövetségek, intézetek, különbö-
ző szerzők, a közép- és kelet-európai emigráns kormányok képviselői és politikusai a
regionális békeszervezet elve mellett, az európai föderációért vagy a föderációkból álló
konföderációért, sürgetve ezen elvek felvételét a szövetségesek háború utáni tervezésé-
be. Churchill maga, egy ilyen szövetség elnökeként már 1940-ben közös brit–francia
parlament létesítését sürgette, többször beszélt az „Európai Egyesült Államokról”,
s 1943 márciusában, amikor a szovjet és amerikai kormány ellenérvei már világosan
kirajzolódtak, rádióüzenetben fejtette ki reményét, hogy a valamennyi nemzetet tö-
mörítő világszervezetben „Európa Tanács” alakul. Később még hozzáfűzte, hogy a
„Világtanács” a „három nagy” (Szovjetunió, Egyesült Államok, Nagy-Britannia) és a
kontinentális uniók (Európa, Kelet-Ázsia, Dél-Amerika) képviselőiből állna.

A szovjet vezetés azonban már 1941 végén egészen más, változatlanul hatalmi gon-
dolkodást tükröző tervet jelentett be: minimális területi követelésként a Hitler által
1939-ben jóváhagyott területeket állította, vagyis Észtország, Lettország, Lengyelország
keleti felének és Besszarábia bekebelezését, ezen túlmenően pedig Litvániát és
Finnország keleti részének Szovjetunióhoz tartozását. Azt követelte, hogy attól nyugat-
ra (Németország kivételével) fennmaradjon a két világháború között fennálló mind a
26 állam, s pótlólagosan „szuverén” államként alakuljon meg Ausztria, Bajorország, a
Rajna-vidék, valamint egy észak-német csonkaállam. 1942 tavaszától egyidejűleg nö-
vekvő heveséssel tiltakozott az európai államok föderációjának minden formája ellen;
eközben felújította Sztálin 1930. évi szóhasználatát a Briand-terv elutasításakor, amikor
az európai föderáció óhaját „a Szovjetunió elleni intervenció burzsoá mozgalmának”
jellemmezte. A sztálingrádi győzelem utáni megnövekedett pozícióját kihasználva Sztálin

1943 tavaszán és nyarán diplomáciai offenzívát indított, amelynek során megszakította kapcsolatait a föderációt különösen sürgető emigráns lengyel kormánnyal, komolyan fenyegetőzött a Hitlerrel kötendő különbékével, visszahívta londoni és washingtoni követét és a moszkvai sajtó az európai föderációs gondolat minden formáját a Szovjetunió elleni szégyentelen fenyegetésnek bélyegzett. A szövetségesek 1943. októberi moszkvai külügyminiszteri konferenciáján Molotov külügyminiszter élesen elutasította a Szovjetunió elleni törekvésnek bélyegzett föderációs tervek tárgyalását.

A döntő fordulat azonban akkor történt, amikor az Egyesült Államok több okból vézélve elfogadta a szovjet álláspontot. Hull külügyminiszter minden törekvése a globális biztonsági szervezetre irányult és a kontinentális uniókat ezzel ellentétesnek tekintette. Rooseveltt a régi nagyhatalmi gondolkodásból kiindulva a „négy világcsendőr” elképzelést fogalmazta meg, amelyekhez minden kisebb állam illeszkedne. Meggyőződve arról, hogy a jövő békéje mindenképpen az amerikai–szovjet kooperáción nyugszik, elrendelték a szovjeteknek kellemetlen európai föderációs tervezés leállítását, s hajlandónak mutatkoztak területi engedményekre is. Az 1943. novemberi teheráni konferencián biztosították a Szovjetunióknak az 1939. évi határokat és Lengyelország nyugatra szorítását. Rooseveltt nem támogatta Churchill utolsó kísérletét, hogy a jelentős engedmények fejében szerezzék meg Sztálin hozzájárulását legalább a megmaradt Európa konstruktív föderalizálásához. Rooseveltt a Szovjetunióknak tett engedményekért annak egyetértésével számolt az új Népszövetség, az Egyesült Nemzetek létrehozásakor, miután abban mindkét új világhatalom vétőjogát és hegemon pozícióját biztosították. Az 1944–1945-ös években már csak ezen alapdöntések következményei valósultak meg. 1945-ben a lerombolt Európában találkozó világhatalmak formálisan csak a nemzetállami rendszer visszatérését rendelték el, s a régi kontinenst gyakorlatilag befolyási övezeteikre osztották. Az európai ellenállási mozgalmak semmiféle befolyást nem gyakoroltak a szövetségesek 1943 végi döntéseire.

Az európai népek nemzetek feletti összefogásának eszméje a demokratikus ellenzék részéről először Olaszországban fogalmazódott meg, ahol a fasiszta-nacionalista erők konzervatív támogatással először jutottak hatalomra. Matteotti szocialista frakcióvezető az európai szocialisták 1922. évi frankfurti konferenciáján fogalmazta meg, hogy a nemzeti imperializmusok visszatérését megakadályozandó a nemzeti kormányoknak fölrendelt, politikai és anyagi erővel rendelkező európai szövetségi kormányt kell felállítani. Sforza külügyminiszter 1930-ban az európai föderáció érdekében kezdett cikkezni. Carlo Rosselli párizsi emigrációjában 1929-től kezdve liberálisokat és szocialistákat tömörített aktív konspirációval több olasz városban az első szervezett ellenállási mozgalomba. Könyveiben és cikkeiben amellelt érvelt, hogy a fasiszta reakcióra adandó válasz nem lehet a nemzetállami restauráció, hanem csak az „Európai Egyesült Államok megalakítása”. Massimo Salvadori római professzor 1932-ig – letartóztatásáig – értelmiségi körökben terjesztette az európai föderáció gondolatát. Mussolini politikai foglyai – a német koncentrációs táborokkal ellentétben – kihallgatásuk után viszonylag szabadabban olvashattak és vitázhattak. A politikai börtönökben alakult ki az olasz föderalisták első csoportja, akik hajlandók voltak az európai föderáció céljának minden más politikai célt alárendelni, s akiknek felhívására megalakult saját szervezetük, a *Movimento Federalista Europeo*.

Ventotene börtönsziget politikai foglyai – közöttük az egykori kommunista Altiero Spinelli, a gazdaságtudós Ernesto Rossi és a szocialista párti egyetemi tanár Eugenio Colomi – a Népszövetség összeomlása és Nyugat-Európa államainak Hitler előtti kapitulációja után arra a meggyőződésre jutottak, hogy a politikai összefogás az európai népek elsőrendű feladata.

A náci hatalomra jutás után rövidesen Németországban is készültek emlékiratok az európai összefogás és az állami szuverenitások leépítése érdekében; a német nép ellenőrzésére felállított Gestapo azonban rövidesen felszámolta a korábban betöltött pártok és szervezetek maradványait. 1933–1939 között kerekén egymillió németet tartottak fogva rövidebb-hosszabb ideig a németek ellen felállított koncentrációs táborokban.

Az illegális ellenállás fokozatos kiépítése során a baloldali szocialista *Neubeginnen* (Újrakezdések) csoport régiókat átfogó, és a sejtrendszer elvére épülő módszert alkalmazott. Egyik csoportjának 1938-ban kidolgozott dokumentuma a német–francia kiegyezés bázisán nyugvó hatékony európai föderációt sürgetett. A második világháború kirobbanásakor a magas rangú katonatisztek és köztisztviselők – Beck, Hassell, Popitz és von Goerdeler – konzervatív szellemű, kezdeti ellenállási célkitűzései még távol álltak ezektől. A hitleri diktatúra bukását a birodalom fennmaradása érdekében tartották erkölcsi kötelességüknek. Németország ugyan a többi országnál régebben állt diktatórikus vezetés alatt, de szomszédjaitól eltérően az állam nem omlott össze; így Goerdeler még 1941-ben is a német népnek szánta a vezető szerepet az európai blokkban. Az európai aggodalom más csoportoknál sokkal erősebb volt; az ún. kreisau kör már 1941 tavaszán a német hatalom látszólagos csúcspontja ellenére megjósolta bukását és összeurópai szövetséges államot sürgetett. A német ellenállás külpolitikai programjaiból kiviláglik az európai népek önkéntes demokratikus föderációjának gondolata, a nemzetállami elképzelések leépítése, valamint az emberi méltóság jogának biztosítása és belső öngazgatásának felépítésében a föderatív európai együttműködés követelése.

A *Neubeginnen* berlini csoportjának főként szakszervezeti tisztségviselőkből álló szárnya 1936-ban Léon Blum példájára a német népfront-bizottságban együttműködött illegális kommunista csoportokkal. Hermann Brill, Otto Brass, Oskar Debus és Franz Petrich 1936. december 21-én *Tízpontos program*-ot állított össze, amelyből három pont foglalkozott külpolitikai feladatokkal. A szociáldemokrata párttal (SPD) és a kommunista párttal (KPD) való egyeztetés után a pontok részletes értelmezésére kérték őket, amellyel 1938 februárjában készültek el.

A kresau körhöz tartozó Moltke első helyzetértékelése, feladat- és célmeghatározása 1941. április 21-én készült el, s jelentősége Spinelli manifesztumához, Léon Blum politikai testamentumához, a lengyel középpártok programjához és Mackay könyvéhez mérhető. Június 9-én a tervezet külpolitikai elképzeléseit önálló emlékiratban dolgozta ki. Ebben már kijelentette, hogy „Németországot legyőzték”.

Goerdeler 1941 végi tervében még mindig a Németország vezette európai együttműködéssel számolt, de a gazdaságon túlmenően már az „európai hadsereg” elképzelése is megjelent, s e vonatkozásban fokozatosan közeledett a kreisauiak, a keresztények és a szocialista erők programjához.

A „kreisau kör” 1943. június közepén rendezett „harmadik munkaülését” Theodor Steltzer egykori tartományi miniszterelnök beszámolója szerint a gazdasági problémáknak szentelték. A vita alapját képező és a Horst von Einsiedel és Carl Dietrich von Trotha által készített dokumentum az összeurópai körülményeket hangsúlyozta, s az európai együttműködésből indult ki, de már a gyarmatok nélkül.

Goerdeler 1943 késő nyarán írt béketerve – a brit kormányhoz hónapokkal korábban eljuttatott tervekhez hasonlóan – is nyilvánvalóan a brit olvasóknak készült. A béketerve Európa egyesítését „az orosz túlerő elleni biztosítékként” kezelte. Kifejeződött benne generációjának általános meggyőződése és kötődése az első világháború végén született wilsoni örendelkezési elvhez, hogy a népcsoport-határok egyúttal politikai határokat is alkossanak. Ezeket beágyazta Európa-elképzelésébe, hogy „az Európán belüli határok

mind kisebb szerepet játszanak”. Európa-terveinek fejlődését jelezte 1944 elején készült emlékirata, amely a jövő integrációjában a határok és nemzeti pozíciók helyett már egyértelműen a tartós békét, a kultúra virágzását és az európai népek közösségét helyezte előtérbe. Az 1944. július 20-i sikertelen Hitler-ellenes merénylet után augusztus elején még egyszer összefoglalta és pontosította a föderatív német államfelfogásról, s a jövő gazdaság- és külpolitikájáról, illetve az „európai államszövetségről” vallott elképzeléseit.

Franciaországban is erős fasiszta csoportok tevékenykedtek Charles Maurras erkölcsi vezetésével azon, hogy a nemzeti állam gyengeségeiért a parlamenti-demokratikus alkotmányt hibáztatva megdöntsék a fennálló rendszert és helyette „tekintélyelvű vezetést” vezessenek be. A fasiszta ligák 1934. február 6-i felkelésszerű párizsi tömegtüntetése ugyan lemondásra kényszerítette Daladier kormányát, de kísérletük egységes vezetés híján és az új, határozott miniszterelnök vezette parlament ellenállása miatt meghiúsult. Az európai egyetértés szellemében az európai megegyezést hirdető Briand vezette jobbközép, illetve az 1932–1936 közötti választásokon fokozatosan erősödő, Léon Blum vezette baloldali szocialisták a harmincas években megőrizték Franciaország demokráciáját és nemzetközi megegyezési óhaját, miközben keresztény személyiségek is a föderalizmus és az európai összefogás elvét kezdték megdőlásként hirdetni. Miután minden engedékenység ellenére Hitler mégis kirobbantotta a második világháborút, a francia értelmiség 1939–1940-ben cikkek sorozatában hibáztatta „Versailles-t”, az első világháború utáni békeszervezet sikertelenségét s a népszövetségi alapokmány elhibáztott tiszteletben tartását a nemzeti „szuverenitás” helyett. Európai kormányzervet s „nagy hadicélként” föderatív „Európai Egyesült Államokat” sürgettek, amely egyedül illetékes a védelem és a külpolitika ügyeiben. Csak a német csapatok 1940. május–júniusi gyors győzelme révén sikerült Pétain vezetésével előbb tekintélyelvű, majd a fasiszta ligák vezetőivel átszőtt rendszert Vichyben létrehozni, amely a „fasiszta Internacionálé” jegyében a Németországgal való együttműködést kereste. Éppen emiatt több mint egy éven keresztül nemcsak nagyszámú Briand-európaiak, hanem az értelmiség részéről is majdnem korlátlan együttműködési hajlandóság mutatkozott a demarkációs vonalról északra és délre. Mindezt a versailles-i nemzetállami rendszer összeomlása, de saját nemzetállamának nyilvánvaló gyengeségei és a 20. századi követelményekhez való alkalmatlansága magyarázta. A nép alsóbb rétegei is hajlandóak voltak elfogadni a nemzetek feletti „új rendet.” Az első hónapokban az általános kollaboráció iránti hajlandóság 1941 őszéig megakadályozta jelentősebb ellenállási csoportok létrejöttét. Említésre méltó ellenállási csoportok csak azután alakultak, amikor Hitler nem válaszolt a franciák kollaborációs hajlandóságára, s az 1940–1941 telén Elzászból és Lotaringiából elűzött százezrek elvitték a náciizmusról szerzett tapasztalataikat a megszállást még elkerülő Vichy déli övezetébe. Az ellenállási csoportok csak akkor kezdtek formálódni, amikor felismerték Hitler diktatúrájának jellegét. Elsősorban nem nemzeti reakcióként az idegen hódítás ellen, hanem politikai–világnézeti reakcióként a náciizmus elvei ellen.

A csoportok szerveződése főleg az 1942. februári zsidóüldözés után haladt előre mindkét övezetben. Ekkor még alig foglalkoztak külpolitikai jövőtervezéssel; az „Európa” kifejezést a kollaboránsok sajátították ki. Elsősorban kritikai vélemények hangzottak el, miszerint nem óhajtják Hitler „Európáját”, mert az a Briand-terv elveinek tagadását jelenti. Végül három irányból érkezett ösztönzés arra, hogy az ellenállási csoportok világosan megfogalmazzák politikai jövőcéljaikat: a szövetségesek 1942 novemberi partraszállása Észak-Afrikában és arra német részről a Vichy déli övezet katonai megszállásával adott válasz, illetve a közigazgatásban mind leplezetlenebb náci elvek érvényesítése; Giraud és de Gaulle konfliktusának kezdete a partraszállással, mivel az amerikaiak Giraud tábornokot támogatták,

akinek csoportja azonban antiszemita, antiszocialista neo-vichyzmust képviselt, s az országon belüli ellenállási csoportokat világos állásfoglalásra kényszerítette; az a körülmény, hogy eközben a Francia Kommunista Párt fokozatosan konszolidálódott, amely 1940–1941-ben a Hitlerrel folyó kollaborációt hirdette, s utána nagy fáradtsággal ismét áthangolta híveit, s határozott politikai jelszavakkal (harc a „nemzeti szuverenitásért”, a Szovjetunióval kötendő egyezményért) áttért az ellenállásra, amellyel a nem kommunista ellenállási csoportokat világos programjuk megfogalmazására kényszerítette. 1942 novemberéig mindkét övezetben három-három, nagyobb területeket átfogó ellenállási csoport alakult egyenként néhány száz aktivistával, s később talán néhány ezer segítővel. A csoportok a déli övezet megszállása, illetve az 1943 májusában megalakult csúcsbizottság (*Conseil National de la Résistance*) létrejötte után szervezetenként továbbra is elkülönültek egymástól.

A déli övezetben az alábbi ellenállási csoportok működtek:

- az 1941 decemberében főleg baloldali katolikusokból és jobboldali szocialisták-ból alakult *Combat*, amely Henry Frenay vezetésével létszámában és aktivitásában is a legerősebb és legjobban szervezett csoport volt, azonos nevű illegális lapjával együtt;
- a főleg szocialisták-ból alakult *Libération-Sud* Emmanuel d’Astier vezetésével és lapjával;
- a baloldali szocialista és köztársasági érzelmű *Franc-tireur* a trockista G. Altmann és a történész Marc Bloch vezetésével és azonos nevű illegális lapjával;
- emellett számos kisebb helyi csoport, amelyek közül szellemileg és aktivitását tekintve kiemelkedett a toulouse-i *Libérer et Fédérer* csoport;

Frenay szervezői képességeinek és vitathatatlan vezetői szerepének köszönhetően a déli övezet három fő csoportja és a legtöbb helyi csoport önálló, decentralizált aktivitásának megőrzésével a *Mouvements Unis de Résistance*-ben egyesült és hosszú ideig egyedül alkotta a déli övezet ellenállását, míg 1943 végétől a kommunista *Front National* Frenay akarata ellenére ott is terjeszkedett.

Az északi övezetben az alábbi fő csoportok alakultak meg:

- a tiszta szocialista érzelmű *Libération-Nord* Christian Pineau vezetésével, azonos nevű lapjával;
- a főleg katonákból, tisztviselőkből, s a „jobboldaliak” szócsövének tartott *L’Organisation civile et militaire* (OCM), amely a déli zónában Vichy oldalán állt;
- a partizánküzdelmet folytató, kommunista vezetésű *Front National*, amely tevékenységét 1944-ben a déli övezetben is kiterjesztette;
- emellett számos kisebb helyi csoport, amelyek közül kiemelkedett a párizsi diákok *Défense de la France* fegyvertelen csoportja, amely a legnagyobb példányszámú ellenállási lapot adta ki, valamint a főleg Nyugat-Franciaországban működő csoport a *Résistance* című lap körül.

1942 ősztől mindkét övezetben terjesztették az illegális szocialista párt *La Populaire* című lapját, a *Cahiers du Témoignage Chrétien*-t, valamint a *Cahiers Politiques*-t.

A nem kommunista ellenállás fő csoportjai 1943–1944-től – az OCM kivételével, amely csak gazdasági integrációt irányzott elő – külpolitikai jövőcéljuknak az európai föderációt jelölték meg. De Gaulle, aki magát Londonban a „Szabad Franciaország” szószólójává tette, sohasem osztotta az országon belüli ellenállás szándékainak egységét. Szélsőjobboldali családból származott, jobboldali szövetség tagja volt, s Maurras tanítványaival csak 1937-ben szakított azért, mert szerinte a fasiszta diktatúrák iránti csodálatukat Franciaország nemzeti érdekei fölé helyezték. Nem antifasisztaként, hanem tiszta nemzeti megfontolásból védelmezte Franciaország jövőbeli tekintélyelvű hegemóniáját, Németország feldarabolását stb. az ellenállás külföldi bizottsága más tagjaival

szemben. Giraud-val folyó vitája csúcspontján, az országon belüli ellenállás támogatására utalva 1943-ban a belpolitikai célok között elfogadta „a köztársaság restaurációját”. Külpolitikai elképzelései megegyeztek a kommunista párt céljaival: szuverenitás, Németország feldarabolása, szerződés a Szovjetunióval. Ezért a háború végén a kommunista „Front National”-t előnyben részesítette az ellenállás többi részeivel szemben.

A Hitler támadása alatt összeomlott többi országhoz hasonlóan 1940-ben a lakosság többsége Belgiumban is hajlott az új összeurópai rendszer megteremtésére, még ha mindez német hegemoniával is történik. A belga lakosság háromnegyede csatlakozott a nácik „Új rendjéhez”, de a fasiszta csoportok nem engedélyezték a kormány megalakulását, mert abban reménykedtek, hogy ők kaparintják meg a megalakulandó Gau (körzet) vezetését. A megszállás első telének elmúltával azonban világossá vált a katonai kormányzás mögött kirajzolódó uralom igazi jellege. A lakosság mind nagyobb része fordult a brit birodalom és rendszer védelme felé. A többi kisebb országokhoz hasonlóan a formálódó belga ellenállás is ritkábban vállalkozott „háború utáni tervezésre”, hiszen azok az első világháború után nagyságrendjük miatt nem gyakorolhattak komolyabb befolyást a nemzetközi politikára. 1942-re a belga ellenzéki központban tovább növekedett a meggyőződés, hogy a semlegesség nem tartható tovább, és a német uralom helyett inkább a brit befolyásra van szükség. A szocialista párt új illegális elnöksége – amely 1936-ban a legerősebb, 1939-ben az ország második legerősebb pártját vezette és elsőként alakult újjá az illegalitásban –, 1942 tavaszán kiadott programjának külpolitikai részében egyedüli lehetőségként valamennyi ország nemzeti szuverenitásának korlátozását, végrehajtó hatalommal rendelkező nemzetközi döntőbírótság felállítását követelte. Felvetette a Népszövetség eszméjének továbbfejlesztését és a nemzetközi gazdasági szolidaritás követelését.

A szűkebb értelmű ellenállás 1942-től lassan formálódott, s a kisebb helyi csoportok mellett három területek feletti szervezete alakult ki: a kicsi, szorosan szervezett jobboldali *Mouvement National Royaliste* csoport, amely a háború után a tekintélyelvű királyságért lépett fel, amely ellen a demokratikus londoni emigráns kormány is harcolt; a Pire tábornok által felállított *Légion Belge*, amelyet az emigráns kormány szintén jobboldalinak tekintett és nem támogatott. A légió erre határozottan kijelentette, hogy a szövetségesek pusztá segélyszervezetének tekinti magát és semmiféle politikai célokat nem követ. Ezt követően a londoni vezetés 1943-ban *Armée Secrète*-nek, „titkos hadseregnek” ismerte el. Ez magyarázza, hogy e legnagyobb csoport illegális röpirataiban nem találhatunk utalást külpolitikai céljaira. A harmadik csoportot a *Front de l'Indépendance* alkotta, amely kezdetben baloldali katolikus lelkészekből állt és egyértelműen világnézeti meghatározottságú volt. 1943-tól azonban kommunista befolyás alá került, akik Belgiumban tudatosan lemondtak saját szervezet alakításáról. Így náluk is elmaradt az önálló külpolitikai célok megfogalmazása.

A náci uralom fokozatos kiismerése és az összeurópai ellenállás nyomán a belga értelmiség soraiban is elterjedt Európa jövőendő föderatív szervezetének elképzelése. Az ország harmadik legerősebb illegális pártjában, a liberálisok soraiban hosszú vita folyt az Európai Unióról.

Az ország négy és fél éves megszállása idején Paul Struye, a löweni katolikus egyetem professzora, s a legfontosabb belga illegális újság, a *La Libre Belgique* kiadója szabályos időközökben jelentéseket készített a belga közvélemény ítéleteiről, amelyek gépirásos formában Párizsig, Bernig, Madridig, Londonig és a Vatikánig is eljutottak. Utolsó előtti, 1944. február 1-én készült jelentése szerint a lakosság többsége „országunk integrációját kívánja az átfogó katonai és gazdasági komplexumba”; oly gyakran hallotta: „Európának meg kell szerveződnie”, hogy teljesen elfogadta ezt az elvet.

A náci által megszállt országokban az első „hazafias reflex” leginkább Hollandiában bontakozott ki, amelynek semlegességét az első világháborúban még figyelembe vették. Már rövidebbel a „támadás” után 60 különböző, kézzel vagy géppel írt, 5–150 példányszámban sokszorosított röplap jelent meg, amely bátorságra buzdított és a szabadság visszatérésében bízott. A holland *Nemzetiszocialista Mozgalom* taglétszáma a német támogatás ellenére 30 ezerről csak 50 ezerre nőtt. A lakosság nagy többsége az elszigetelt semlegesség védelmét nem tekintette többé jó megoldásnak, s 1940 júliusában támogatta a valamennyi párt részvételével megalakított *Nederlandsche Unie*-t (Holland Unió), hogy tárgyaljon a német képviselőkkel a Hollandiának az összeurópai – ugyan német hegemoniájú – keretekben autonómiát biztosító pozícióról. E hajlandóság azonban nemcsak 1940–1941 telének eseményei és Hitler válaszainak hiánya miatt lanyhult, hanem az amszterdami zsidók elleni nagy razzitát követően is. Az ottani lakosság 1941. február 25–26-i általános sztrájkja kifejezte a felismerést, hogy ilyen rendszerrel nem lehet együttműködni. A *Nederlandsche Unie* még a pártok 1941. júniusi betiltása előtt széthullott.

Ezután gyors ütemben alakultak a szinte kizárólag világnézeti alapokon álló ellenállási csoportok. Az illegális lapok cikkei az emberi méltóság visszaállítását, a keresztény emberkép újbóli felfedezését állították az elembertelenedett állami hatalommal szembeni ellenállásuk középpontjába. A legtöbb ellenállási csoport – a francia gyakorlatnál is erőteljesebben – az illegális lapok szerkesztői- és kiadói csoportjai körül alakult ki. 1941 augusztusától nyomtatott formában jelent meg – 1943 őszén hozzávetőlegesen 40 ezer, 1945 elején 60 ezer példányban – a *Het Paroll* nevű szocialista illegális hetilap, amelyet az egész országban terjesztettek. Hasonló példányszám-növekedést könyvelt el a haladó keresztény szellemben készült *Vrij Nederland* második, országos terjesztésű havilap. A háború végéig ezek maradtak az ellenállás legfontosabb centrumai és szervei, amelyekben rövidesen a legfontosabb háború utáni célként fogalmazódott meg a föderatív európai népközösség eszméje. 1942-től országos terjesztésre került továbbá a kommunista *De Waarheid*, valamint 1943-tól a jobboldali-szocialista és keresztény színezetű, a királyi ház címerével megjelenő *Je Maintiendrai*, illetve az inkább konzervatív-katolikus *Christofoor* és a konzervatív-kálvinista *Trouw* című lap is.

Indonézia birtoklásának a holland lakosságban mélyen gyökerező tudata nyilvánvalóan hozzájárult ahhoz, hogy a jobboldali lapok a népek közösségéhez tartozást csak ritkán tekintették európai-kontinentális közösségnek. Végül is a holland ellenállás – 1941–1944 közötti erősen világnézeti jellege ellenére – sem maradt mentes a bosszú és a területi annexió követelésétől („egészen Hannoverig”). Ezekre válaszolt 1945 januárjában A. J. van der Leeuw „Annexiók vagy európai rend?” című cikkében: „Jobb dolog a megújult Európáról vallott eszméinkért harcolni, mint megkísérelni, hogy a nagy rabló vadak mancsai közé besurranva a német hullából magunknak egy darabot kiszakítani...”

A soknemzetiségű Közép- és Kelet-Európa térségben elsősorban a szűk politikai mozgáster és az iparosodást megakadályozó gazdasági széttagoltság miatt végül is félfasiszta, elnöki vagy monarchista rendszerek alakultak ki, amelyek akadályozták a termelési és társadalmi kibontakozást. A szocialista és parasztpártok a föderatív összefogást támogatták: Coudenhove-Kalergi Páneurópa mozgalmának erős csoportjai alakultak ki; kényszerűségből maguk a katonai alapokon álló etatista-konzervatív oligarchiák is – Nyugat-Európától eltérően – a kisantant és a Balkán-szövetség okmányával nemzetek feletti szervezetek kezdeteit vetették meg. Lengyelország kivételével a német vezetésű „Új rend” kísérletének támogatottsága azonban a dunai térségben erősebb volt, mint Nyugat-Európában. Az 1919 utáni nemzetállami rendszer tarthatatlanságát érzékelve a

közép- és kelet-európai térség angolszász emigrációban élő politikusai határozottabban léptek fel az európai–föderalista gondolatért, mint a nyugat-európaiak. Ezt igazolta a cseh–lengyel és görög–jugoszláv konföderációs szerződések terve, a közép- és kelet-európai parasztpárti és munkásképviselek közös nyilatkozatai és a közös tervezések. Ráadásul a háború végén Moszkva szándékával szemben délkelet-európai kommunista vezetők is a föderatív összefogást sürgették.

Ezért a térség országainak ellenállási mozgalmában fontos szerepet játszott az európai föderális összefogás gondolata. A cseh–lengyel összefogás kapcsán elhangzott, hogy szükségesnek tartották a soknemzetiségű közép- és kelet-európai térség regionális alföderációját. Azt azonban nem a Szovjetunió és Nyugat-Európa közötti szuverén blokkban képzelték el, hanem az Atlanti-óceántól a Szovjetunió határáig terjedő össz-európai föderáció egyik összetevőjeként. A lengyel ellenállás mindkét megszálló ellen irányult, amelyek az 1939. augusztus 23-i Hitler–Sztálin-paktum értelmében felosztották az országot. A német megszállást rosszabbnak tekintették és az 1941 júniusa utáni világkonstellációnak megfelelően elsősorban ellenük harcoltak. De az ország keleti felének megszállását sem tekintették elfogadhatónak. A polgári ellenállást a korábbi Pilsudski-rendszer ellenzékének négy demokratikus pártja vezette; tőlük elkülönült egy kisebb kommunista funkcionárius csoport.

IRODALOM

- Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940–1945. Eine Dokumentation. Gesammelt und eingeleitet von Walter Lipgens. R. Oldenbourg Verlag, München, 1968.
- Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus. Die deutsche Gesellschaft und der Widerstand gegen Hitler. Herausgegeben von Jürgen Schmäddeke und Peter Steinbach. Piper, München–Zürich, 1994.
- Peter Steinbach – Johannes Tuchel (Hrsg.): Widerstand gegen den Nationalsozialismus. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1994.
- Bernd Jürgen Wendt: Deutschland 1933–1945. Das Dritte Reich. Handbuch zur Geschichte. Fackelträger, Hannover, 1995.
- Wilfried Loth: Der Weg nach Europa. Vandenhoeck&Ruprecht in Göttingen, 1996.
- Wilfried Loth: Rettungsanker Europa? Deutsche Europa-Konzeptionen vom Dritten Reich bis zur Bundesrepublik. In: Ende des Dritten Reiches –Ende des Zweiten Weltkrieges. Piper, München, 1995.
- Hans Werner Neulen: Europa und das 3. Reich. Einigungsbestrebungen im deutschen Machtbereich 1939–1945. Universitas, München, 1987.
- Németh István: Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe. ELTE Eötvös Kiadó, 2001.
- Schulze, Hagen – Paul, Ina Ulrike [Hrsg.]: Europäische Geschichte. Quellen und Materialien. Bayerischer Schulbuch-Verlag, München, 1994.
- Jörg K. Hoensch: Nationalsozialistische Europapläne im Zweiten Weltkrieg. In: Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Herausgegeben von Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, Anna M. Drabek und Brigitta Zaar. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1995.
- Der Zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz. Herausgegeben von Wolfgang Michalka. Piper, München, 1989.